

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S-D-P-13

Coll. No. 639

Title Siddhānta muktāvalī

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 639 Subject : Vedānta

Title : Siddhānta muktāvalī

Author : Bhaktācārya Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 11.1" by 3.6" Extent : 68 to 87

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : Begins abruptly

विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र शरीरतरुविभागे हस्तक्रियानकारणं व्यधिकरणत्वात् शरीरे तु क्रिया नास्ति।
अवयविकर्मणो यावदवयवकर्मैतियत्तत्त्वात् अतस्तत्र कारणकारणविभागे न कार्याकार्यविभा
ति गोऽन्यतश्च अतएव विभागो गुणान्तरं अन्यथा शरीरे विभक्तप्रत्ययो न स्यात् अतः संयोगतश्च न वि
ज्ञातगोनात्पथा सिद्धिर्भवति ॥ परापरव्यवहारमिति परत्वापरत्वेति रूपयति परत्वं वा परत्वं चेति दे
सूय शिकमिति । दे शिकं परत्वं वदुतरं संयोगात् रित्तत्त्वज्ञातादुत्पद्यते एवेतदल्पीयस्त्वज्ञातादपरत्वमुत्प
द्यते अत्रावधित्वार्थं । तृतीयोपेक्षायथापाटली पुत्रात्तकाशीमपेक्ष्य प्रयागः परः पाटलिपुत्रात्कु
रुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपरः इति तयोर्देशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायी असमवायिकारणं तदाश्रये

॥६॥

देशिकपरत्वापरत्वाश्रये। दिवाकरेति। अत्र परत्वमपरत्वं च कालिकं ग्राह्यं। यत्सूर्यपरिस्पंदपेक्ष
यायस्सूर्यपरिस्पंदोऽधिकः सज्येषुः यस्य नूनः सकतिषुः कालिकपरत्वापरत्वे ज्ञेय एव अत्र क
लिकपरत्वापरत्वयोः एषां कालिकदेशिकपरत्वापरत्वा ता। क्रमप्राप्तां बुद्धिंतिरूपयितुं बुद्धिंतिः माद।
प्रमांतिरूपयितुमाह। तच्छब्द इति तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञातं भ्रम इत्यर्थः तत्प्रपंचः अप्रमाप्रपंचः
आद्य इति विपर्ययस्य इत्यर्थः। शरीरादौ तिश्च यत्तु यदात्मत्वप्रकारेण ज्ञातं गोरोहमित्याद्याकारकं। ए
वं शाखादौ पीतः शाख इत्याद्याकारकं यत्ज्ञातं तिश्च यत्तु यदात्मत्वप्रकारेण ज्ञातं गोरोहमित्याद्याकारकं। ए
तत्प्रकारकं लक्षणमाह। तदभाववति तदभावप्रकारकं ज्ञातं तिश्च यः संशयं लक्षयति एकधर्मिकविरुद्धतावा
संशय इति।

भावप्रकारकं ज्ञातं संशय इत्यर्थः साधारणोक्तिः न य साधारणो यो धर्मस्तज्ज्ञातं संशयकारणं यथा उच्ये
स्तरत्वं स्यात् स्यात् साधारणं द्वात्वा अर्थस्य स्यात् तवेति संदिग्धे एवमसाधारणधर्मज्ञातं कारणं य वदमि
थाशब्दत्वं नित्यातित्यव्यावृत्तं शब्देऽर्हत्वा शब्दे तित्यो न वेति संदिग्धे विप्रतिपत्तिः पुष्टे तित्यो न वेति
शब्दात्मिकान संशयकारणं शब्दत्वव्याप्तिज्ञातादीनां तिश्च यमात्रजनकत्वस्वाभाव्यात् किंतु तत्र
न शब्दे कोटिद्वयज्ञातं जन्यते संशयस्तु मानस एवेति एवं भूतलं घटवत् इति ज्ञातं संशयात् भूतलं घट
वन्तवेति विषयः संशयः एवं सात्त्विकमात्रसंशयाद्विषयसंशयः एवं व्याप्यसंशयादपि व्यापकसंशयः
इत्यादिकं बोध्यं किंतु संशये धर्मज्ञातं धर्मोद्दिश्य सन्निकर्षावा कारणं मिति दोष इति अप्रमां प्रतिपादयः

११०॥

कारणं प्रमां प्रतिगुणः कारणं तत्र पितादिदोषोऽननुगतास्तेषां कारणं मन्वयव्यतिरेकादेव सिद्धं गुणास्य प्र
 मा जनकत्वं अनुमानात्सिद्धं । यथा प्रमाज्ञातं सामान्यकारणमिन्न कारणज्ञत्वात् ज्ञानज्ञातत्वात्
 अप्रमावत् । न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यं पीतः शंख इति ज्ञातस्थले पितृदोषत्वात् शंखप्रमा
 नुत्पत्तिप्रसंगात् वितिगमना विरहात् तंतदोषाभावकारणत्वमपेक्ष्य गुणकारणतायान्यायत्वात् न
 च गुणसत्वेऽपि पितृतेन प्रतिबंधात् शंखे तशैत्यज्ञानं मतः पितृदिदोषाभावानां कारणत्वमप्येव वाच्यं तथा
 च किं गुणत्वस्य हेतुत्वकल्पनयेति वाच्यं तथापि अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणास्यापि हेतुत्वसिद्धेः । एवं
 भ्रमे प्रतिगुणाभावः कारणत्वमपि सुवचत्वात् तत्र दोषाः के इत्याकांक्षायामाह पितृतेति क्वचित्

॥१०॥

दि पितृदिभ्रमे पितृदोषः क्वचिच्चंद्रादेः स्वल्पपरिमाणत्वात् संहृत्त्वं दोषः क्वचिच्चंशोरगभ्रमे मंडूकवशांज वं
 नंदुत्पेवं दोषा अननुगता एव भ्रान्तिजनका इत्यर्थः । अथ के गुणा इत्याकांक्षायाम् प्रत्यक्षादौ क्रम
 शो गुणानुशीयति प्रत्यक्षेत्विति प्रत्यक्षे विशेषणवद्विशेषासन्निकर्षे गुणाः अवाप्तितौ साधवति
 हेतुवैशिष्ट्यात् तान् गुणा एव मग्रेयूहं । प्रमांतिरूपयति भ्रमभिन्नमिति यत्र श्रुतिरुजत योरिमेरज ननु
 तैश्चिज्ञातं जातं तत्र रजतांशोऽपि प्रमातस्यात् तज्ज्ञातस्य भ्रमभिन्नत्वाभावात् अत आह अथवेति तद्व
 द्विशेषकतत्प्रकारकज्ञाते प्रमेत्यर्थः । इदं तु बोध्यं येन संबंधेन यद्वत्ता तेन संबंधेन तद्विशेषकं तेन सं
 बंधेन तत्प्रकारकत्वं वाच्यं । तेन कपालादौ संयोगादिना घटादिज्ञातेनाव्याप्तिः । एवं सति निर्विकल्प

दकावच्छे

दका

का

इति

कंप्रमानस्यात्तस्यस्यप्रकारकत्वाभावात् अत आह न प्रमेति ननु वृक्षेऽपि संयोगज्ञानं भ्रमः प्रमात्तस्याक
 तद्वृत्तिचेतनप्रतियोगिव्यधिकरणसंयोगाभाववतिसंयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् न च वृक्षेऽपि संयोगाभावा
 वच्छेदेन कपिसंयोगज्ञानं भ्रमो न स्यात् तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वा दिति वा
 च्यं तत्र संयोगाभावे वच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् तलक्षस्याननुगमात् तलक्षणा ननु गमेपितलक्ष
 तिः प्रमात्वमिति भीमांशः हि प्रमात्वं स्वतो ग्राह्यमिति वदन्ति तत्र गुरुरात्मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वा
 तज्ज्ञानस्य प्रामाण्ये तेनैव गृह्यते ननु रागोऽस्मिन् ज्ञानमतीदृशं सततं ज्ञाप्य तातता प्रत्यक्षं तया च सततं
 दुर्भीयते भ्रमरादिभिश्चारात्मते अतुल्यवसायेन ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते सवेधाम्मते तज्ज्ञानविषय

॥७९॥

प्रमा

कक्षानेन तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते विषयतिरूपं हि ज्ञानमतो ज्ञानं वित्तिवेद्यो विषय इति तन्मतं दूषयति न
 स्वतो ग्राह्यमिति संशय इति यदि ज्ञानप्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं स्यात् तदा तन्मासदशा पत्ते ज्ञाने प्रामाण्यसंश
 यो न स्यात् तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा तन्मते स्वप्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः यदि ज्ञानं न ज्ञातं तर्हि ध
 र्मिज्ञाताभावात् कथं संशयः तस्माज्ज्ञाने प्रामाण्यमनुमेयं तथा हि दूदं ज्ञानं प्रमासंवादिप्रवृत्तिजन
 कत्वात् इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञातं गंधवति पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञातत्वात् एवं दूदं जलं ज्ञातं प्रमास्ते
 हवति जलत्वप्रकारकं ज्ञातत्वात् न च हेतुज्ञातं कथं ज्ञातमिति वाच्यं पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य स्वतो ग्रा
 ह्यत्वात् तत्र गंधग्रहे गंधवद्विशेषकत्वस्यापि सुग्रहत्वात् तस्य कारवच्छिन्नतया द्विशेषकत्वं परं न

स्वप्रकारकं

गृह्यते. संशयावरोधात् ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथा र्थत्वात् प्रमालक्षणे तां द्विशेषकत्वं विशेषाणां वा र्थं तच्च रंगे द
 रजता धितः प्रवृत्तिर्भ्रमस्तथा तस्यात् तव मते भ्रमस्याभावादिति वाच्यं तत्र हि दोषाधीनस्य पुरोवर्तित्वेन स्वतंत्रं
 त्रौपास्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात् सत्परजतस्थलेषु विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात् तदेव कारणं अस्तु वा तत्रा
 पि भेदाग्रहवकारणमिति नवान्धाख्यातिः संभवति रजतप्रत्यक्षकारणस्य रजतसन्धिकर्षस्याभा
 वात् रंगेरजतबुद्धेरनुपपत्तिरिति चेन्न. सत्परजतस्थले प्रवृत्तिप्रतिविशिष्टज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वा
 दन्यत्रापि तत्कल्याणतत्त्वं संवादि प्रवृत्तौ तत्कारणं विसंवादि प्रवृत्तौ भेदाग्रहकारणमिति वाच्यं ला
 धवेन प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्याणतत्त्वं इत्यं च रंगेरजतत्वं बुद्ध्यावरोधेन ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिः

विशिष्ट
॥१२॥

रजते रजतभेदग्रहेऽ

सेयमुन्नयतः पाशरज्जुर्द

कल्पते पितृदत्तः फलमुखगौरवः स्यादेषत्वात् किंच यत्र रंगरजतयो रिते रजते इति ज्ञानं तत्र न
 कारणबाधोपि अपि च यत्र रंगरजतयो रिते रजत रंगे इति ज्ञानं तत्रोभयत्र युगपत् प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातां रंगे
 रंगतैर्दग्धहेतुत्वात् न्याय्याख्यातिभयात् त्वन्मते रंगेरंगभेदाग्रहस्य रजते रजतभेदाग्रहस्य च सत्त्वात् दोषा
 देव रंगेरजतभेदाग्रहस्य रजते रंगभेदाग्रहस्य च सत्त्वात् किंच अत्रा मिति प्रति भेदाग्रहस्य हेतुत्वे ज
 त्वद्वेव किं व्याप्य धूमवद्देदाग्रहादनुमिति निर्दिष्टा बाधा यदि च विशिष्टज्ञानं कारणं तदाऽयोगे ल
 केव किं व्याप्य धूमज्ञानमनुमितिमुशोधादापत्तिर्दृष्ट्या न्याय्याख्याते प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रंगेरजतया ज्ञानात्
 नीत्यनुत्तवादिति संक्षेपः ॥ पूर्वव्याप्तिरुक्ता तद्गुह्योपायस्तन्नदर्शित इत्यतस्तदंशयति व्याभिचारस्ये

न साध्यापकत्वं तद्धर्मवच्छिन्नसाधता व्यापकत्वमित्यर्थे तात्पर्यात् तन्मित्रिततयुत्वावच्छिन्नश्रुतामत्व
 व्यापकं शाकपाकजत्वं एवं बहिर्द्वयत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वं व्यापकं उद्भूतरूपत्वं बहिर्द्वयत्वावच्छि
 न्नसाध्यापकं एवं धूसो विनाशी जन्तुत्वादित्यसाध्यापकं भावत्वं सद्भूतौ एतादृशो धर्मो ना
 स्ति यदवच्छिन्नस्य साध्यापकं तदवच्छिन्नसाधनं व्यापकं किंचित्स्यात् व्याभिचारिणिरुपाधा
 धिकराण्यत्साध्याधिकराण्यच्चेत्तथाधिभूतं साध्याव्यभिचारनिरूपकमधिकराण्यं च त
 तदतत्त्वावच्छिन्नस्य साध्यापकत्वं साधनस्य चाव्यापकत्वं उपाधे संभवतीति अतएव
 लक्ष्यमपाधिस्वरूपमेतदनुसारेण दर्शयितुं सर्वइति स्वसाधोति स्वंगपाधिः स्वसाध्यां च स्वसाध्या

स्य वा

॥७४॥

तयोर्व्याभिचारितेत्यर्थः । उपाधेर्दूषकता बीजमारु व्याभिचारस्येति उपाधिव्याभिचारेण साध्याव्याभिचारानुमा
 नमुपाधेः प्रयोजनमित्यर्थः तथा यत्र शुद्धसाध्यापक उपाधिस्तत्र शुद्धेन उपाधिव्याभिचारेण साध्याव्या
 भिचारानुमातं । यथा धूमवान् वक्त्रे रित्पादौ वक्त्रिधूमव्याभिचारी आर्देधन
 व्याभिचारित्वात् व्यापकव्याभिचारिणो व्याप्यव्याभिचारावश्यकत्वात् । यत्र तु किंचिद्धर्मवच्छिन्नसा
 ध्यापक उपाधिस्तत्र तद्धर्मवति उपाधिव्याभिचारेण साध्याव्याभिचारानुमातं यथा सशपा मो मि
 त्राततयत्वादित्यादौ मित्राततयत्वं श्रुतामत्वव्याभिचारि मित्राततये शाकपाकजत्वव्याभिचारित्वा
 त्वाधात्मीत पक्षे तस्मात् साध्यापकता ग्राहक प्रमाणाभावात् स्वव्याघातकत्वाच्च तोपाधिः वा

तद्व्यापक३

धो न्नीतपक्षेतरं ग्राधिर्भवत्येव यत्र वक्षिरुसः कृतकत्वादित्यादौ प्रत्यक्षेण वक्षेरुसमत्वग्रहेव न्नीतर
 त्वमुपाधिः यत्र त्रपाधेः साधव्यापकत्वादिकं संदिह्यते स संदिग्धोपाधिः पक्षेतरस्तु संदिग्धोपाधिः ^{रपि}
 नोद्भावनीयः कथं कस्यदा यावत् रोधादिके चित्तु सत्यतिपक्षोत्थापनमुपाधेः फलं तथा हि त्रयो गो
 लकंधूमवक्षेरित्यादौ त्रयो गोलकंधूमाभाववदादंधनाभावादिति सत्यतिपक्षसंभवात्तदर्थं च सा
 धतव्यापकोपि क्वचिदुपाधिः यथा केरका पृथिवी कठिनै संयोगवत्त्वादित्यादौ अत्रुष्मा शीतस्य
 शर्वत्वं न च स्वरूपा सिद्धिरेव त्रदूषणमिति वाच्यं सर्वत्रोपाधेर्दूषणांतरसंकथ्यात् अत्र च साधव्यापकः ^{॥१५॥}
 का पक्षावृत्तिरुपाधिरित्याहुः ॥ शब्देपमानयो रिति वै शेषिर्नो मते प्रत्यक्षं तुमा तं च प्रमाणं शब्दे ^म

पमानयो रनुमातविधौ एव प्रामाण्यात् । तथा हि दंडेन गामभाजेति पदानि वैदिकपदानि वा तात्पर्य
 विषयस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकालि आकांक्षादिभ्योपदकदंबत्वात् घटमातयेति पदकदंब ^क
 वत् । यद्वा एते पदार्था मिथः संसर्गवंतः योग्यतादिभ्योपदोपस्थापितत्वात् तादृशपदार्थवत्तदृशं
 तेपि दृष्टं तरेण साधसिद्धिरिति । एवं गवयप्रत्यक्षांतरं गवयपदं गवयप्रवृत्तितिमित्तं असति
 वृत्त्यंतरे वृद्धेस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् असति वृत्त्यंतरे यत्र वृद्धेः प्रयुज्यमानत्वात् तत्प्रवृत्तितिमित्तकं यथा गो
 पदं गो प्रवृत्तितिमित्तकं यद्वा गवयपदं सप्रवृत्तितिमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमाते पक्षधर्मतात् ^न
 त्वं लाङ्गवयपदप्रवृत्तितिमित्तकं भासते तन्मा तं दूषयति तन्ना सम्प्रगतिर्यापिशानं विनापि शब्दोपि शब्द ^द

॥५६॥

हि

स

न्यदेरन्वयबोधस्यानुभविकत्वात् न हि सर्वत्र शब्दश्रवणानंतरं व्याप्तिरिति किंच सर्वत्र शब्दस्य
 लेयादिव्याप्तिज्ञानं कल्प्यते तदा सर्वत्रागुमिति स्थले पदज्ञानं कल्पयित्वा शब्दबोध एवार्कस्वीक्रियत इति ॥ न
 द्वैविध्यमिति अनुमातं हि त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेके अन्यव्यतिरेके भेदात् तत्रासद्विपक्षके
 वलान्वयी। यथा शेषमभिधेयत्वादित्यादौ तत्र सर्वस्येव ज्ञेयत्वात् विपक्षासत्त्वं ~~...~~
~~...~~ असत्सपक्ष
 : केवलव्यतिरेकी। यथा पृथिवी इतरे भौमिद्योते गंधवत्त्वादित्यादौ तत्र हि दलादि त्रयोदश भेदस्य पूर्वम
 सिद्धतया निश्चितसाधवतः सपक्षस्याभाव इति। सपक्षविपक्षोऽन्वयव्यतिरेकी यथा बद्धिमान् धूमा

॥५६॥

यत्संबंधावच्छिन्नयद्गमोवच्छिन्नप्रतिज्ञ

व्यतिरेकः

स

येन रूपेण
दवच्छिन्नं

दित्यादौ तत्र पक्षस्य महानसादे विपक्षस्य जलद्रुदोदेश्च सत्त्वादिति। तत्र व्यतिरेकिणो व्याप्तिज्ञानं कार
 णांतदर्थव्यतिरेकव्यतिरेकनिर्वहिसाध्याभाव इति साध्याभावव्यापकी भूताभावप्रति योगित्वमित्यर्थः अत्रेदं
 बोध्यं येन संबंधे तत्र व्यापकता गृह्यते तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्गमोवच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानात्
 यत्संबंधे तत्र प्रतिव्यापकता गृह्यते तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्गमोवच्छिन्नाभावस्य सिद्धिरिति
 इत्युच्यते तत्त्वव्यापकत्वं गंधास्यताभावे गृह्यते तत्र गंधाभावाभावे तत्त्वसांताभावः सिद्धति। यत्र तु
 तादात्म्यसंबंधेन तत्र व्यापकता गृह्यते तत्र तादात्म्यसंबंधेन तत्र साभावाभावसिद्धति स एवात्योत्याभावः
 नचात्र साध्याप्रसिद्धा पृथिवीतरनेदवतीत्यनुमितिर्न स्यात् विशेषणाभावादिति वाच्यं इष्टापत्तेः पृथिव्या
 मितरभेद इति हि प्रथमानुमितिश्चरमं पृथिवीतरनेदवतीत्यनुमितिः। एवं यत्र संयोगसंबंधे तद्धूमप्रति

॥७७॥

संयोगसंबन्धेन बह्व्यपकता गृह्यते तत्र संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता कवक्ष्य भवेत्तज्जलद्वये संयोग
संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता कधूमाभावः सिद्ध्यति अत्र च व्याप्तिग्रहे व्यतिरेकसहचारज्ञानकारणं केचित्तु व्यति
रेकसहचारेणान्यव्याप्तिरेव गृह्यते ननु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानकारणं यत्र व्यतिरेकसहचारद्व्याप्तिग्रहस्तत्र
व्यतिरेकीत्युच्यते साध्याप्रसिद्धिस्तद्वशादेव ज्ञातं पश्चात्पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यत इति वदन्ति ॥ अथापि
तेरिति अर्थापत्तिप्रमाणां तरेकोचिन्मन्यन्ते तथा हि यत्र शतवर्षजीवित्वं देवदत्तस्य ज्योतिःशास्त्रादवगतं
जीविते गृह्यते सत्त्वं च प्रत्यक्षादवगतं तत्र शतवर्षजीवित्वान्प्रत्यक्षपत्त्या बहिः सत्त्वं कल्प्यते तदप्यनुमाने
न गताप्यत्वान्नैष्यते तथा हि जीवित्वस्य गृह्य सत्त्वबहिः सत्त्वान्प्रत्यक्षं गृहीतं तत्रान्यत्तसिद्धि
ज्ञायमानायां गृह्य सत्त्वबाधा दूहि सत्त्वमनुमितौ भासते एवपीतो देवदत्तादिवा तमुक्ते इत्यादौ पीत

व्यतिरेकर

॥७७॥

तस्याः

त्वस्य भोजनव्याप्यत्वादेव गमाद्भोजनं सिद्धेत दिवा भोजनाभावे रात्रि भोजनं सिद्धतीति ~~तत्रात्र~~
~~तत्रात्र~~ चेष्टापितप्रमाणां तरे संकेतग्राहकशब्दस्मारकत्वा ल्लोपादिसप्तशीलत्वाच्च दृष्टं
तत्रात्रात्तद्वदितुव्या स्यादिग्रहस्तत्रात्रुमिति रेवेति सुखंतिरूपयति सुखंत्विति कांश्च अभिलास विषयः
धर्मोति धर्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः ॥ इः खंतिरूपयति ॥ अधर्मेति अधर्मत्वेन दुःखत्वे
न कार्यकारणभाव इत्यर्थः प्रतिकूलेति ॥ सर्वेषां स्वाभाविकद्वेषविषय इत्यर्थः ॥ इच्छांतिरूपयति ॥ निदुःख
इति दुःखदिफलविषयिणी उपायविषयिणी वा फलं सुखं दुःखं भावश्च तत्र फलेच्छां प्रतिफलज्ञानकारणं
अत एव पुरुषार्थः संभवति यत्ज्ञातं सत्त्वं वृत्तितयेष्यते इतरैकाधीनेषां विषयत्वं फलितार्थः उपपेक्षं प्रति इ
ष्टसाधनताज्ञातं कारणं चिकीर्षति वृत्तिसाध्यत्वप्रकारिकवृत्तिसाध्याक्रियाविषयणी च चिकीर्षा पाकं कृत्या

तत्पुरुषार्थ इति नर

तत्र

प्रतिबंधकं

॥७८॥

२

इत्यर्थः

प्रवृत्तौ

साध्यामीतितदनुत्तवात् विकीर्षी प्रतिरुतिसाध्याताज्ञानं दृष्टसाधन ताज्ञानं च कारणं अतएव दृष्टादौ कृति
 साध्याताज्ञानाभावात् विकीर्षी। बलवन्दि हेति बलवन्दि दृष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबंधकं बलवन्दि हेत्यन्ये। तद
 हेतुत्वेति बलवदनिष्टाज्ञानकत्वज्ञातं कारणमित्यर्थः ॥ द्वेधंतिरूपयति ॥ द्विष्टेति। बलवन्दि दृष्टसाधनता
 ज्ञानं कारणं तेन तातरीयकदुःखजनकेपाकादौ न द्वेषः ॥ यत्नंतिरूपयति ॥ प्रवृत्तिश्चेति ॥ प्रवृत्तिरिति
 वृत्तिर्जीवितयोति भेदात् प्रयत्नस्त्रिविधः ॥ विकीर्षति। मधुविषसंपृक्तान्न भोजनादौ बलवदनिष्टानुबन्धि
 त्वेन विकीर्षी भावान्न प्रवृत्तिरिति भावः कृतिसाध्याताज्ञानादिबलानिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमपि स्वतंत्रान्वयवद
 वातिरेकात् कारणमित्यापि वदन्ति। कार्यताज्ञानं प्रवर्तकमिति पुरवः। तथा हि प्रवृत्तेन न नीयां विकीर्षी ॥७९॥
 तिरिक्तं नापेक्षितमस्ति सा च कृतिसाध्याताज्ञानसाध्यादृष्टायाः स्वप्रकारकप्रकारकधी साध्यात्वनियमात्

ज्ञानस्य

यां

विकीर्षी हि कृतिसाध्यात्प्रकीर्षकेश्यतत्र कृतिसाध्यात्वं प्रकारस्तत्प्रकारकं ज्ञानं विकीर्षीयां तद्वारप्रवृत्तौ च
 हेतुः न विष्टसाधनताज्ञानं तत्र हेतुः कृत्यसाध्यापि चंद्रमंडलादौ प्रवृत्त्यापत्तेः। कृत्यसाध्याताज्ञानं प्रति
 बंधकमिति चेत् तदभावापेक्षया कृतिसाध्याताज्ञानस्य लघुत्वात् न च द्वयोरपि हेतुत्वं गौरवात्। ननु
 लघुतापि मधुविषसंपृक्तान्न न च हरे

चैत्यवन्दने च प्रवृत्त्यापत्तिः कार्यताज्ञानसत्त्वादिति चेन्न स्वविशेषणावत्ता प्रतिसंधान
 जन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् काम्ये हि पागपाकादौ कामना विशेषणं तत्तत्त्वबलवदतिष्ठान
 नुबन्धिकात्म्यसाधनताज्ञानेन कार्यताज्ञानं ततः प्रवृत्तिः तत्तत्त्वभोजनेन प्रवर्तते। तदानीं कामना

॥१७॥

याः पुरुषविशेषणत्वाभावात्तन्मिथे च शीचादिकं पुरुषविशेषणं तेन शीचादिज्ञाताधीतकृतिसाध्याता
ज्ञातात् तत्र प्रवृत्तिः नव तदपेक्षया लाघवेतबलवदनिष्ठाननुबंधीष्टसाधनकृतिसाध्यात्वज्ञातमेव हे
तु रक्तबलवदतिष्ठाननुबंधित्वं च दृष्टोत्पत्तिनां तरीयकदुःखाधिकदुःखान्तकत्वं बलवद्वेषवि
षय दुःखजनकत्वं वेति वाच्यं इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यायोर्युगपज्ज्ञातुमशकत्वात् साध्यात्वसा
धतत्वयोर्विरोधात् असिद्धसाध्यात्वसिद्धसाधनत्वं नचैकमेकैकदा सिद्धमसिद्धं च जायते त
स्मात् काले तदा तं ज्ञायत इति । मेवैलाघवेतबलवदतिष्ठाननुबंधीष्टसाधनत्वस्य सति
कृतिसाध्याताज्ञानस्य हेतुत्वात् । तव साध्यात्वसाधनत्वयोर्विरोधः । यदा कदाचित् साध्यात्वसाधनत्व

॥१८॥

संदुलाद्यपकरणवतः ३

र स्य यो विरोधात् एकदा साध्यात्वसाधनत्वयोश्च ज्ञानात् । नवीतास्तमतेदं कृतिसाध्या निति ज्ञानेन प्रवर्तकं च
नागतं तस्य ज्ञातुमशकत्वात् किंतु यादृशस्य पुंसः कृतिसाध्या यदृष्टं तादृशत्वं स्वस्य प्रतिबंधाय प्रवर्तते तत्र
तेन औदतकामस्य तत्साधनताज्ञानवत्पाकः कृतिसाध्यास्तादृशश्चाहमिति संधाय पाके प्रवर्तते
इत्याहुः तन्मस्वकल्पितनिर्णयिप्रवृत्तौ यो वते कामोद्भेदादिना संभोगादौ तदज्ञात्वात् इदं तु बोध्यं
तदानीं इष्टसाधनत्वादिज्ञातं प्रवर्तकं तेन भावियो वरात्ने बालस्य न प्रवृत्तिः तदानीं कृतिसाध्याताज्ञा
नात् एवैलाघवेतबलवदतिष्ठाननुबंधीष्टसाधनत्वज्ञानाभावात् । प्रवर्तते रोषदूषिर्विर्विषादिभक्षणे त
तदानीं बलवदतिष्ठाननुबंधित्वज्ञानात् नचास्तिकस्यागत्यागमनशत्रुवर्धीदप्रवृत्तौ कथं बलं निष्ठा वद

॥८०॥

तु
क

ननु बंधित्वबुद्धिर्नरकसाधनत्वज्ञानादिति वाच्यं तु कदा रागादिना नरकसाधनता तिरोधाता तद्वद्व्या
 दो कृतिमाध्याताज्ञानाभावात् न चिकीर्षा प्रवृत्तिः किंतु दुष्टसाधनताज्ञानादिच्छा मात्रं । कृतिप्रवृत्तिरूपा बो
 ध्या तेन जीवतयो नियत्नसाधो प्राणापंचसंचारेन प्रवृत्तिः इत्थं च प्रवृत्तकत्वात्तु रोधाद्विधेरपि इष्टसा
 र्थः इत्थं च विश्वजिता यजेतेत्यादौ यत्र फलं न श्रूयते तत्रापि स्वर्गफलं कल्प्यते न च हरहः सं
 ध्यामुपासीतेत्यादौ इष्टानुत्पत्तेः प्रवृत्तिः कथं न चार्थवादिकवस्तुलोकावाप्रत्यवायाभावे फलमिति
 वाच्यं तथा सति कामत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेः कामनाभावे तु अकरणपत्तेः इत्थं च फलं श्रुतिस्तत्र
 र्थवादमात्रमिति चेन्न शुभं श्राद्धादौ नित्यत्वेनेति कल्पयोरिव माधादिप्रातः स्नानादौ कामत्वं

धी
श्व
धनत्वादि
कम
मिः ३
॥८०॥

द्य ३

त २

त्वा

२ प्रीत्यात्म

नैमित्तिकत्वयोरिव नित्यत्वकामत्वयोरप्यविरोधात् न च कामनाभावे क रणापत्तिस्त्रिकालस्तवपाठा
 दा विवकामनासद्भावेव कल्पनात् ननु वेदबोधितकार्यताज्ञानप्रवृत्तिः संभवतीति चेन्न स्वैष्टसाध
 नत्वमज्ञायतादृशकार्यताज्ञानसहस्रेणापि प्रवृत्तेरसंभवात् । यदपि पंडा पूर्वफलमिति तदपि कामना
 भावे अकरणं पत्तेस्तौल्यात् कामना कल्पते त्वार्थवादिकफलमेव शत्रिसत्रन्यायात् कल्प्यता
 मन्पथा प्रवृत्त्युपपत्तेः तेनानुत्पत्तिः प्रत्यवायस्य म न्यत । एवं संधा मुपासते ये तु सत इति
 तं शांसितवता विधूतपापास्ते योतिव ह्यलोकं निशमयं । एवं दद्यादहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन्ति
 त्यादिकमेव फलमस्तु न च पितृप्रीतिः कथं फलं वा धिकरणात्वादिति वाच्यं गया श्राद्धादिविवे
 देशत्वसंबंधतेषु फलजनकत्वस्य क्वचि कल्पनात् अत एवोक्तं शास्त्रे दक्षितं फलं श्रुतं वा तसि

त्वा
न
इति

सनातनं ३
तथा चान्ये ४

॥८९॥

लेतु

ननु तैवैव

इत्युत्तर्गद्विपिहृतां सुक्तं स्वस्य स्वर्गादिफलं यावन्नित्यं तेन मितिकानुष्ठानस्य सामान्यतः स्वर्गफलत्वा क
 त्परापूर्वार्थप्रवृत्तिश्च न संभवति न हितस्य खदुःखं भाववत्स्वतः पुरुषार्थं न वा तत्साधनं प्रत्यवायावृत्त
 य तौ कथं प्रवृत्तिरिति चेदिष्टं च न ह्यहि तित्येकते प्रत्यवायाभावस्तिष्ठति तदभावे तदभाव एव प्रत्यवायाभा
 वसत्वेदुःखप्रागभावसत्वं तदभावे तदभाव इति योगक्षे मसाधारणकारणात्तायादुःखप्रागभावं प्रत्यपि
 सुवचत्वा देवमेव प्रायश्चित्तसापिदुःखप्रागभावहेतुत्वमिति । ननु तत्कलं जं भक्षयेत्यत्र विधार्थकं यं न ज दि
 यौ न्वय इष्टसाधनताभावस्य वेदबोधितमशक्यत्वा दिति चेन्न तत्र बाधादिष्टसाधनत्वं कृतिसाधनत्वं च ॥८९॥
 न विधार्थः किंतु बलवदतिष्ठाननुबंधित्वमात्रं तदभावश्च न जा बोध्यते अथवा बलवदतिष्ठाननुबंधीष्ट
 साधनत्वे सति कृतिसाधनत्वं विधार्थः तदभावश्च न जा बोध्यमातो विशिष्टा भावो विशेषण भावे विश्राम्य
 १ विशेष्यवति

ति ॥ ननु श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र कथं बलवदतिष्ठाननुबंधित्वमर्थः । श्येनस्य मरणात् कुलव्यापारस्य हिंसात्वे
 नतरकसाधनत्वात् न च वेधत्वान्तनिषेध इति वाचं अभिचारे प्रायश्चित्तोपदेशात् न च मरणात् कुलव्यापार
 मात्रं यदि हिंसा तदा खदुःखकारस्य कूपकत्वं हिंसकत्वापत्तिः । गलत्नान्तान्तक्षरा जन्ममरणो आत्म न
 वधत्वापत्तिश्चेति वाचं मरणोद्देश्यकत्वस्यापि विशेषणीयत्वात् अन्योद्देश्यकाक्षिप्तनाशचर्ह तत्रात्मन
 तु स्याच्चनिकं प्रायश्चित्तमिति चेत् । श्येनवारणाय अदृष्टाद्वा
 रकत्वेन विशेषणादत एव काशी मरणाद्यं कृतशिवपूजादि रयित हिंसात्वं न च साक्षात् मरणस्यैव हिंसात्वं जनकर
 श्येनस्तनतथा किंतु तज्जन्या पूर्वमिति वाचं खदुःखाद्यतेन व्रणपरम्परया मृते हिंसात्वात्तापत्तेः केचित्तु श्येन
 श्येनस्य १
 ब्राह्मणे १ क

॥८१॥

रूपेष्वावाचित्ववस्ति ३३

व३

स्मर्हिंसाफलं न तु मरणं ते तश्चेन जन्य खड्गघातादि रूपा हिंसाऽभिचारपदार्थः तस्य च पापजनकत्वं अतः श्रुते तस्य वैधत्वात्
तपापाजनकत्वेऽपि अग्निमपापं प्रति संधाय संतो न प्रवर्तते । आचार्यास्तु आप्नाभिप्रायो विधार्थः पाकं कुर्यादित्यादि
वाक्तामात्रसादृश्यावाचित्वं लाघवादेवं स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकाम कृत्ति साधनतया आनेष्टव्य
यः ततश्चाप्येतेषु साधनत्वादिकं मनुष्याय प्रवर्तते । कलंजमक्षरं तदभावात् न प्रवर्तते । यस्तु वेदे पौरुषेय दौ
त्वं न भ्रियते तत्प्रति विधिरेव तावद्भ्रमः कृत्ति कुमा योऽयं योगे मानं न च कर्त्रे स्मरणं बाधकं कपिलकरा
दादिकमारभ्याद्यपर्यंतं कर्त्तृस्मरणं स्पेवं मानत्वात् अन्यथा स्मृतीनामप्यकर्त्तृत्वापत्तेः तत्रैव कर्त्तृस्मरणं क
स्तीति वेदेऽपि छंदांसि जज्ञिरे तस्मादित्यादिकर्त्तृस्मरणं स्पेवं एवमन्वन्तरं चैषा कृत्तिरित्यादि विधीयते इत्यादिदृष्टव्यं ॥८१॥

तत्र
इव
वेत्

प्रतीयर

१ प्रति

य १

स्य १

स्वयं भुरेष भगवान् वेदो गीतस्त्वया पुरा शिवाद्याऽक्रषि पृथ्यां स्मर्तारोऽस्य कारका इति वेदं कृत्ति मानं न च पौ र
वेत्ति भ्रमादिसंभवादप्रमाणं स्यादिति वाचं नित्य सर्वज्ञत्वेन निर्देष्टव्यत्वात् तयैव पुरुषांतरस्य भ्रमादिसंभवान्न
कपिलकरादावपि कर्त्तृत्वं वेदस्या किंच वर्णातामेवाति त्वत्पक्षमाणात्वात् सुतरां वेदस्याति त्वत्त्वमिति तत्समस्य ३
उपादानस्य समवायिकारणस्य प्रत्यक्षं प्रवृत्तौ कारणमिति निवृत्तिरिति द्विष्टसाधनताज्ञातस्य निवृत्तिप्रति
जनकत्वमन्वयः व्यतिरेकाभ्यामवधारितमित्यर्थः यत्न इति जीवतयोतियत्नोयावज्जीवं मनु
वर्तते स चांती द्विष्टः तत्र प्रमाणमाह शरीर इति प्राणसंचारो हि अधिकश्वासादिप्रयत्नसाधः इष्टं च प्राणसं
चारस्य सर्वस्य यत्नसाधत्वात् मानात् प्रयत्नयत्नवाधाच्चांती द्विष्टयत्नसिद्धिः स एव च जीवतयोतियत्नः

ध्यत्तं

न १

न

॥८३॥

असमवायि

वि

वर्त्तत

पतनेति आद्यपतनेत्यर्थः २

॥ गुरुत्वं निरूपयति अतीन्द्रियमिति अनित्ये शण्डिकादौ तद्गुरुत्वं नित्ये परमाणौ नित्यं गुरुत्वमित्यवर्त्तते तद्गुरुत्वं असमवायिकारणं ॥ इवत्वं निरूपयति ॥ सांख्यिकमिति इवत्वं द्विविधं सांख्यिकं नो मित्तिकं चेत्यर्थः द्वितीयं नैमित्तिकं जलपरमाणौ जलपरमाणौ इवत्वं नित्यं अन्यत्र पृथिवी परमाणौ जलद्वयकादौ च इतिसंकुत्रोजसिकुत्रचिपृथिव्यां नैमित्तिकं इवत्वं को वा ते नैमित्तिकं ये स्तद्वर्त्तयति । नैमित्तिकमिति ।

वत्त्वम

शब्दा

अतिसंयोगजत्वं नैमित्तिकं इवत्वं तच्च सुवर्णादिरूपतेजसिद्युतजतुप्रभृतिपृथिव्यांच्छत्यर्थः हेतुरिति असमवायिकारणमित्यर्थः संग्रहस्तत्तुकादिसंयोगविशेषतत इवत्वं स्नेहसहितमिति बोधं तेन दुत सुवर्णादिनामसंग्रहः ॥ स्नेहं निरूपयति स्नेह इति जलद्वयजल एवेत्यर्थः ॥ सस्नेहः । तनुपृथिव्यामपि तैले स्नेह उपलभ्यते न चासोजलीयस्तथा सति दहेन प्रतिकूल्य प्रसंगादत

॥८३॥

कर्म

नस्या

इ

आह तैलांतरइतितत्प्रकर्षा तस्नेहप्रकर्षा । तैलोपलभ्यमातस्नेहो पिजलीय एव तस्य प्रकृष्टत्वादग्नौ शत्रुकूल्यं अपकृष्टस्नेहं हि जलं वद्विर्विनाशयतीति भावः ॥ संस्कारं निरूपयति संस्कारभेदइति वेगस्थितिस्थापकभावनाभेदात् संस्कारस्त्रिविध इत्यर्थः कर्मज इति कर्मज वेगज भेदात् वेगो द्विविध इत्यर्थः शरीरादौ हितोदनजतितैतकर्मणा । वेगोजन्यते तेन च पूर्वपूर्वता शस्तदु तत्र कर्म एव मग्रेयिविता च वेगकर्मणाः प्रतिबोधकत्वात् पूर्वकर्मता श उत्तरकर्मोत्पत्तिश्च । यत्र वेगवता कपालेन जतिते घटे वेगोजन्यते स वेगजो वेगस्थितिस्थापक इति आहृष्टशाखादीनां परिष्ठागे पुनर्गमनस्य स्थितिस्थापकसाध्यात्वात् केचिदिति । चतुर्दशित्यादिषु स्थितिस्थापकं मन्यते केचित्तदप्रमाणमिति भावः । तत्र स्थितिस्थापकं केचि

कर्म

न्य
रा
यतः

शकृष्टुशारवादीभावनाख्यद्वितीयासंस्कारस्य उपेक्षात्मकत्वात् तत्संस्कारावत्यन्ते रूपेक्षानात्मकदु-
 ल्भतत्तत्संशयात् तत्संस्कारावत्यन्ते निश्चयद्वितीयासंस्कारस्य उपेक्षात्मकत्वात् तत्संस्कारावत्यन्ते निश्चयद्वितीयासंस्कारस्य
 नवः नवस्मरणं प्रति उपेक्षा निश्चयत्वेन हेतुत्वं तेन उपेक्षा स्मृतत्वेन स्मरणं इष्टं च संस्कारं प्रतिज्ञानं च
 न हेतुता स्थिति चेत्तद्विनिगमना विरहोपेक्षा संस्कारं प्रति उपेक्षा नानिश्चयत्वेन हेतुता या सिद्धत्वात् किंच
 उपेक्षास्थले संस्कार कल्पनाया गुरुत्वात् संस्कारं प्रति उपेक्षा नानिश्चयत्वेन हेतुता या सिद्धत्वात् तत्र प्रमा-
 णं ह्यप्रामाण्यं स्मरणं इति असौ संस्कारः स्मरणं प्रत्यभिज्ञां च जनयति अतः संस्कारकल्पने विना व्या-
 पारपूर्वो भवस्य स्मरणाद्विजनता सामर्थ्यात् स्वस्वव्यापारान्तराभावे कारणत्वो संभवात् न च प्र-

तदुक्तमाचार्यैः विरहसंफलत्वात् न कर्मातिशयं विनेति ५

त

दत

त्यभिज्ञां प्रति तत्तत्संस्कारस्य हेतुत्वे प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वे स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यं अप्रयोजकत्वात् परे न
 तु अनुदुद्ध संस्कारात् प्रत्यभिज्ञा तु दयात्तुदुद्ध संस्कारस्य हेतुत्वापेक्षया तत्ता स्मरणं सौव प्रत्यभिज्ञां
 प्रति हेतुत्वं कल्प्यत इत्याहुः ॥ ०॥ अहं प्रति रूपयति ॥ धर्माधर्मो विति ॥ स्वर्गादिसकलसुखातां स्व-
 र्गसाधनी भूतशरीरादीनां च साधनं धर्मद्वयार्थः । तत्र प्रमाणं दृष्टिबुद्धिमाह ॥ यागादीति यागादिव्यापारतया हि ध-
 र्मः कल्प्यते । अन्यथा यागादीनां चिरविततृप्तयानि व्यापारतया च कालांतरभावि स्वर्गजनकत्वं तस्या तू-
 ननु यागधर्मस्य व्यापारः स्यात् न च प्रति योगिध्वंसपारेकत्राजनकत्वं । सर्वत्र तत्त्वात्वे माताभावात् न च
 त्वन्मते फलान्तं मन्मते च समफलत्वात् पूर्वनाशकत्वात् न तथा त्वमिति वाच्यं कालविशेषस्य सहकारित्वा-
 दित्यत आह । गंगास्ताना दीति । गंगास्ताना तस्य स्वर्गजनकत्वं अतः तानां जलसंयोगध्वंसात् व्यापार-

वा स्वमयेह्य एकमे पूर्वकल्पते लाघवादिभि भावः न च ध्वंसोपिन व्यापारोः स्तनचतिर्वा पास्यचिरध्वस्तस्य कथं कार
 एवमिति वाच्यं अन्यथा सिद्धं नित्यत पूर्ववर्तित्वस्य तत्रापि सत्त्वात् अत्रावहित पूर्ववर्तित्वं हि चक्षुः संयोगादेः का
 ८५ तु रणात्वेन सर्वत्र कार्यकालवर्तित्वमिच्छमवाधिकारणस्य कारणत्वमित्यत आह ॥ कर्मनाशेति यदि अपूर्व
 न स्यात् तदा कर्मनाशात्तलस्यार्थादिना तांशुलं धर्मस्य न स्यात् न हि तेन आगादे नोशः प्रतिबंधो वा कर्तुं श
 क्यते तस्य पूर्वमेव नष्टत्वादिति एतेन देवताप्रीतिरेव फलमित्यपि परासंगं गा स्नानादौ सर्वत्र देवताप्रीतेर
 अनि संभवाच्च देवतायाश्च यत्वेन तत्प्रीतेरनुद्देश्यत्वात् प्रीतेः सुखरूपत्वेन विष्णुप्रीत्यादौ तदसंभवात्तज्जन्य
 सुखादेस्तत्राभावात्तितिविष्णुप्रीतिस्तत्त्वेन पराभिमतस्वर्गादिरेव विष्णुप्रीतिशब्देन लक्ष्यते नरका
 दीनामिति नरदुःखातां नरार्कं शरीरादीनां च साधनम धर्म इत्यर्थः प्रमाणात्माह प्रायश्चित्तेति यदि हि ८५
 कादिसकलं २ तत्र तत्र दिनाशयइ

अधर्मो न स्यात्तदा प्रायश्चित्तादिनां शूलं तस्यात् । न हितेन ब्रह्महतनादेर्नाशः प्रतिबंधो
 वा विधातुं शक्यते तस्य पूर्वमेव नष्टत्वादिति भावः । जीवेति ईश्वरस्य धर्मा धर्माभावादिति भावः । इमो
 धर्मा धर्मो वा सतेति अतो ज्ञानिना कृतेषु सुकृतदुःकृते कर्मणि न फलाया लमिति भावः । सो ना
 त्वपि दर्शना भोग परिग्रहः । ननु तत्त्वज्ञानस्य कथं धर्मा धर्म नाशकत्वं । नाभुक्तं क्षीयते कर्म क
 ल्पकोटिशतैरपि इति वचनविरोधात् इत्थं च तत्त्वज्ञानिनां कृदितिकायव्यूहेतसकलकर्म
 णां नाशः । तदुक्तं ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते । नून इति क्षीयंते चास्य कर्माणि
 च तस्मिन् दृष्टे परावरइति ननु तत्त्वज्ञानिनस्तर्हि शरीरावस्थानं सुखदुःखादिकं च न स्यात्तज्ञानेन
 णां हयइति चेत्तत्र भोगस्य वेद बोधित नाशकोपलक्षकत्वात् कथमन्यथा प्रायश्चि
 तादिना कर्म ३

॥८६॥

सर्वेषां कर्मणां नाशदिति चेन्न प्राप्ते तत्कर्मणां मेव नाशात् तत्तच्छरीरं भोजनं हि यत्कर्म तत्प्रा^{कं}ग
स्वं तदभिप्रायमेव नाभुक्ते मित्यादिवचनमिति । शब्दं निरूपयति । शब्द इति तत्र भोवृत्तिराका
शसमवेतं हूरस्थशब्दस्याग्रहणादाह शब्देति ननु मृदं गाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे शब्देकं थं
तदुत्पत्तिरिति आह विचीति । आद्यशब्दस्य बहिर्दशदिगवच्छिन्नो न्यशब्दस्तैव शब्देन जना
त्यन्तोऽ
ते तेन चापरस्तद्व्यापक एवं क्रमेण शब्दोत्पन्नो ग्रहण इति कदम्बेति । आद्यशब्दादशदिक्षु
दशशब्दा उत्पद्यन्ते तैश्चात्मेदशशब्दोत्पद्यन्त इति भावः । अस्मिन्कल्पे गौरवादित्युक्तं कस्यचि
न्मत इति ॥ ननु शब्दस्य नित्यत्वं तदुत्पत्तिकथं संगठत आह शब्दानां तु त्यादविना
इत्यत उत्पन्न इति ।

॥८६॥

३॥ श^{शालि} प्रत्ययत्वा^{त्} दतित्यमित्यर्थः । ननु स एवायं ककार इति प्रत्यभिज्ञानात् शब्दानां नित्य
त्वं । इत्थं चोत्पादविनाशशालित्वबुद्धिर्निरूप्यै^{वैत्यत आह सोयमिति ।}
स्य । तत्र हि प्रत्यभिज्ञानं तत्सजातीयत्वं विषयो ननु तद्व्यक्त्यभेदे विषय उक्तप्र
तीतिविरोधात् इत्थं च द्वयोरपि बुद्धौ न भ्रमत्वमिति । ननु सजातीयं सोयमिति प्रत्यभि
ज्ञां कुत्र दृष्टा इत्यत आह तदेवेति । यदौषधं मया कृतं तदेव धर्मन्यैः पिकृतमित्यादि द^{ना}
र्शनादिति भावः । इति महामहोपाध्याय विश्वनाथ सिद्धांतपंचानन भट्टाचार्य - कृत
सिद्धांतमुक्तावली समाप्ता ॥ ४॥ ०॥ ०॥ ०॥ ॥
३वौ

॥८७॥

॥८६॥

सर्वेषां कर्मणां नाशदिति चेन्न प्राप्तेतरकर्मणामेव नाशात् तत्तच्छरीरं भोजनं हि यत्कर्म तत्प्रा
खं तदभिप्रायमेव नाभुक्तेनित्यादिवचनमिति । शब्दं निरूपयति । शब्द इति । न भोवति राका
शसमवेतं रस्य शब्दस्याग्रहणादाह शब्देति ननु मृदं गाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे शब्देकं धं
तदुत्पत्तिरिति आह विचीति । आद्यशब्दस्य बहिर्दशादिगोचरित्वेन न शब्दस्तेनैव शब्देन जना
ते तेन चापरस्तद्व्यापक एव कर्मणो बोधो गृह्यत इति कदम्बेति । आद्यशब्दादशब्ददिक्षु
दशशब्दा उत्पद्यन्ते तेनैव दशशब्दा उत्पद्यन्त इति भावः । अस्मिन्कल्पे गोरवादित्युक्तं कस्यचि
न्मत इति ॥ ननु शब्दस्य नित्यत्वं तदुत्पत्तिकथं संगठत आह शब्दानामुत्पादविना
इत्यत उत्पन्न इति ।

त्यत्रो४

॥८६॥

श शालि^१ प्रत्ययत्वा^२ दतित्यमित्यर्थः । ननु स एवायं ककार इति प्रत्यभिज्ञानात् शब्दानां नित्य
त्वं । इत्थं चोत्पादविनाशशालित्वबुद्धिर्निरूप्ये^३ वेत्यत आह सोयमिति ।
तत्र हि प्रत्यभिज्ञानं तत्संज्ञातीत्यत्वं विषयो ननु तच्च क्यमेदेविषय उक्तप्र
तीतिविरोधात् इत्थं च द्वयोरपि बुद्धौ न भ्रमत्वमिति । ननु संज्ञातीये सोयमिति प्रत्यभि
ज्ञा कुत्र दृष्टा इत्यत आह तदेवेति । यदौषधं मया कृतं तदेव धर्मन्येपि कृतमित्यादि द
र्शनादिति भावः । इति महामहोपाध्याय विश्वनाथ सिद्धांतपंचानन महाचार्य कृत
सिद्धांतमुक्तावली समाप्ता ॥ ७॥ ०॥ ०॥ ०॥ ॥

॥८७॥

३वै

॥ श्री गणेश
य नमः ॥

उमारमावस्त्रनयोः कदापि न नेदबुद्धिं वितरे तथापि ॥ गोचीरकपूरशशंकगौरं शिवं मनोभ्या यतिदुर्निवारण ॥ १ ॥

॥ श्री गणेश ॥